

ІЛЬКО БОРИЩАК.

ШВЕДЧИНА Й ФРАНЦУЗЬКА ДИПЛОМАТІЯ.

(За невиданими документами *).

„Коли-б шведська армія подужала московську, Францію-б уратовано від європейської коаліції.

З меморіялу Французького амбасадора в Царьгороді Феріеля до міністра закордонних справ де-Торсі.

„Споручительствовать нам за то взялась первѣйшая в Европѣ держава: Франция“.

Історія Руссов, с. 204. З промови Мазепи по переході Десни.

Початок XVIII століття—одна з маркантніших епох нової історії. Два імені—Людвика XIV та Карла XII є виразниками цілої доби. Дві довгі війни—за Еспанську спадщину та Північна—охопили цілу Європу. Протягом 15 років билися від Гібралтара аж до Бендер.

Політичні інтереси Франції примушували її підтримувати Швецію в боротьбі з Москвою, і напередодні Нарви Людовик XIV писав своєму послові в Варшаві: „Бажаю покласти край московській амбіції“. Маючи на увазі франко-шведський союз, Лавіс писав: „рідко можна зустрінути в історії инший союз, більш обґрунтований на опільних інтересах, ніж союз Франції та Швеції в XVII і XVIII століттях¹. Вже після Нарви Балюз², секретар французького посольства у Польщі писав у Версаль: „шведський король працює на інтереси його величності короля Франції, коли він б'є саксонського електора—союзника цісаря й царя“... Цар Петро зі свого боку знав ясно про такі настрої в Версалі і вів одверту франкофобську політику. Згадати хочби, що він демонстративно одкрив кордони Московії для французьких гугенотів—жертв скасування Нантського едикту, а 1697 року московська дипломатія провалила на виборах у Варшаві кандидатуру французького князя Коңті.

1706 року перша фаза Північної війни скінчилась перемогою Карла XII, що продиктував мир Августові, і він сидів в Альтран-

* Розділ виготовленої до друку праці „Слідами Мазепи у Франції“.

¹ В 1688 році Самуель Пуфендорф навіть присвятив цілу дисертацію Франко-шведському союзові: „Dissertatio de foederibus inter Sueciam et Galliam“, Гаага, 8°. Перевидано в 1708 р.—рік шведсько-українського союзу.

² М. З. С., Cor. Pol., Pologne, 1702, fol. 14. Реляції, що використовуємо тут, перебувають в архіві Франц. мін. зак. спр. в відділі „Correspondance Politique“. Вони—в волюмінах і картонах, класифіковані в хронологічному порядку—за роками і місяцями. Тому для вказівки джерела, досить навести лише дату депеші та вказати назву країни, за якою класифіковано депешу. Балюз між иншим у 1702 році мав місію до царя Петра. Вертаючися через Україну, він бачився з Мазепою, про що доносив урядові 20/VII—1704 р. (Russie).

штадті як арбітер Європи¹. Становище Франції було критичне. Військо її розбито в Баварії (Гохштедт) і в Бельгії (Рамалі), і версальський кабінет за всяку ціну потребував шведської допомоги. Барона Безенваля надіслано яко надзвичайного посла до Карла XII.

В Альтранштадті (там були вже такі видатні дипломати ворогів Франції, як лорд Мальборо та Євген Савойський) Безенваль негайно зв'язався з агентами Франції у Польщі поміж якими першу роль відігравала Лисавета Сенявська дружина коронного гетьмана, що стояв на боці царя Петра. Це була найпопулярніша жінка між польською аристократією й „завжди готова до нових інтриг“². Другим французьким агентом був якийсь Марон, що займав посаду секретаря литовського гетьмана Сапеги.

Політика Безенваля полягала в тому, щоб не припустити до замирення Карла XII з царем, а навпаки поглибити між ними конфлікт, бо, як він писав 4-го лютого 1707 року до Версалю: „розірвати цісаря від царя є річ неможлива“³. Така лінія Безенваля при Карлі XII була тісно зв'язана з акцією французької дипломатії в Царгороді. Бажаючи знайти відпертя російсько-цісарському альянсові, Франція починає виявляти особливу зацікавленість і спочуття пригніченим національностям східньої Європи. Щоб мати в них вірних союзників, Франція прагне за всяку ціну віддати ці нації під протекторат султанові, у якого французький посол відігравав таку незвичайну роль, що Турки називали його „віце-султаном“. Власне з цього часу пригнічені нації володінь чи цісаря чи царя завжди знаходять підтримку Порти, за якою стоятиме Версаль. Так було з Текелі, з Ракочі, з Мазепою й Орликом.

Вже 1706 року версальський кабінет закликав султана до війни з царем. 13-го березня 1706 року французький посол у Царьгороді Форіель подав меморіал Порті, де між иншим читаємо: „Все штовхає царя до війни з Туреччиною: настрої і Греків і Волохів і його незвичайна амбітність. Тому треба попередити царя і напасти на нього, поки він не може дати собі ради із Швецією“. А Безенваль, що був у курсі заходів Форієля, писав зі свого боку до Дозаєра, представника Людовика XIV при Ракочі, що повстав проти цісаря „Найкориснішим для короля Франції було-б те, щоб султан почав війну з Московією“⁴.

Першого березня 1708 року Бонак, французький посол у Варшаві, писав до міністра закордонних справ де-Терсі: „Справа московського війська дуже хистка. Німці, що служать у ньому, дезертують. На Україні панує ворожий настрої, і там сильно бажають приєднатись до Шведів, щоб вирушити на Москву та знищити московське ярмо“.

Як бачимо, досить рано, ще коли в Москві не мали жадних підозрінь щодо Мазепиних планів, французький дипломат через близькі зв'язки зі шведськими та польськими урядовими колами орієнтувався правильно в дійсному становищі на Україні й чекав приєднання козаків до Шведів.

Сам Бонак перебував в Гданському, звідки зручніше було йому стежити за подіями в північній Європі. У Варшаві він залишив, яко заступника, вищезгаданого Балюза, що писав 19 серпня 1708 р. до

¹ Згідно з цим миром король Август зрікався польської корони на користь Станіслава Лещинського—кандидата Карла XII.

² Gazette de France, 1707 2/VII.

³ Autriche.

⁴ Transilvanie, депеша від 9 травня 1706 року.

уряду: „Сюди доходять де-які чутки, що є зв'язки між козаками в особі їх гетьмана зі Шведами. Я знаю з певних джерел (польських? І. Б.), що цей нарід краще волів-би польську зверхність ніж московську через брак свободи для себе під пануванням Московитів. Королева Марія Луїза свого часу запропонувала Речі Посполитій зробити з України автономний край на таких самих підставах, як Литовське князівство. В такому разі козацька старшина отримала-б права шляхти, деякі з них засідали-б у сенаті й мали-б староства. Але польська шляхта й магнати, що володіють на Україні великими маєтками, не дали своєї згоди на здійснення такого проєкту, що міг-би вратувати Польщу від довгої війни, крові, й спустошення“.

Остання увага Балюза характерна для французької політики на сході Європи в XVII—XVIII стол. Франція свого часу штовхала Поляків на Гадяцькі умови (а про це пише якраз Балюз) і не без участі Мазаріні королева Марія-Луїза, зроду французька княжна, переконала шляхту погодитися на ці умови¹.

18-го вересня 1708 року Безенваль, що цілий час перебував у головній шведській квартирі і був у постійних зносинах із шведським командуванням сповіщає де-Торсі: „Понятовський² дістав авдієнцію у шведського короля, якому розповів, що козацький гетьман Мазепа обіцяє, як тільки шведське військо підійде до кордонів України, повстати з Козаками для визволення свого краю. Його величність (Карло XII) дуже задоволений з цього і дійсно це є подія великої ваги³. Тільки тому, що Безенваль користався особистим довір'ям Карла XII та його першого міністра графа Піпера, він міг знати про зміст авдієнції Понятовського, що ясно повинно було бути великою державною таємницею. Шведський уряд, видко, вважав за потрібне ознайомити союзний Версальський кабінет з своїми стосунками з Мазепою, які мали на думку французького дипломата відіграти велику роль в ході дальших подій кампанії. І він не помилився.

Дата 18-го вересня на реляції Безенваля є критичною датою й заслуговує на особливу увагу. Шведські історики запевняють, що якраз цього дня Карл XII остаточно вирішив рушити на Україну й наказав генералу Лагеркранові рушити в напрямку Стародуба. Реляція Безенваля ще раз свідчить, що Шведи рушили на Україну в повній згоді з Мазепою. Для питання про хід переговорів Мазепи з Карлом XII ця реляція має також неабияке значення: Понятовський, згідно з усіма матеріялами, якими розпоряджає сьогодні українська історіографія, був за головного посередника між українським гетьманом і шведським королем.

За тиждень Безенваль ізнову доносив: „король пройшовуже через Стародуб, де цілий полк у 8000 чоловіків приєднався до нього; король платить населенню золотом за фураж. Не знаю, наскільки цілком можна вірити цим новинам (сам Безенваль не вирушив на Україну, а залишився в Польщі), але є солідні підстави гадати, що король дійсно вступив на Україну, тому, що Козаки мають природ-

¹ Пор. Les particularitez de ce qui s'est passé entre le Polonois, Moscovites et Cosaques jusques au retour de ces derniers à l'obéissance du Roy de Pologne. Paris 1661, 4°, p. 8. Відбитка з «Gazette de France».

² Польський шляхтич, агент Карла XII, що пізніше вже в Бендерах, відіграв значну роль в перемовинах з Туреччиною. Про його зв'язок із Орликами пор. наше „Водьтер і Україна“, „Україна“, 1926, I, с. 34—42.

³ Suède.

ній нахил до переміни і надавали великої уваги універсалам шведського короля, що їх він опублікував, коли наблизився до московських кордонів. Я не буду вам писати, пане, про заходи Мазепи коло польського короля (Станислава Лещинського), що свідчать, що Мазепа зустрів у Козаків багато прихильників свого плану знищити московське ярмо. Я перекажу вам лише зміст королівських універсалів¹, а саме, що король не буде так жорстоко поводитись із населенням, як Московити... Становище шведського короля в козацкім краю виключно залежить від того, як він поводитиметься з козаками. Коли Козаки висловляться на користь шведського короля і коли він задовольниться тільки з фуражу, Козаки дадуть цей фураж без труднощів і навіть з привємністю. Україна така багата на різного роду провіант, що не маючи змоги його спожити, ні збутися його цілком через комерцію, населення посідає завжди запаси хлібу на багато років. Селяни носять гарні хутра поверх убрання з шовку й оксамиту, а також володіють величезними скарбами, що залишили їм їхні батьки, коли вони свого часу знищили польську шляхту. Сучасні селяни України давно вже чимало побільшили цей скарб, продаючи свій хліб і худобу в Данському, Бреславлі та інших містах. Коли-б ці багатства спокусили шведського короля, що завжди потребує грошей у населення, я не думаю, що воно відмовить королеві в цьому і підніме проти нього зброю, як деякі гадають“...

11 листопада 1708 року Бонак, що перебував тоді в Тильзиті, доносив: „мене сповіщають з України, що шведський король дійшов уже до Батурина, що вважається за постійну резиденцію Гетьмана. Я увесь час дуже цікавлюсь, як король поставиться до Козацької нації“... А рівно за тиждень він-таки писав: „відомості про те, що шведський король з'єднався з Козаками, ще не ствердилися“...

Проте вже 22 листопада Станислав Лещинський писав до Версалю: „останні відомості, що ми мали з армії шведського короля, свідчать, що король перебуває на Україні, де має все в достатку. Мазепа прибув з усією старшиною (avec les principaux officiers du pays) до головної шведської королівської квартири, визнав його зверхність і запропонував 100.000 Козаків, готових битися з Московитами. Ось найдоладніший вигляд московських справ, якого можна було жадати і над яким працюю я з Мазепою вже від п'яти років (depuis cinq ans). Нині шведський король зможе продиктувати мир своему ворогові. Загальний мир на півночі вже не за горами“².

Два моменти важні в цьому листі. Перший—оцінка з боку Лещинського, що його тоді визнала ціла Європа за короля Польщі, факту шведсько-українського союзу. Другий—і це особливо важно—вказівка, що Станислав працював з Мазепою вже від п'яти років. Нема підстав вважати цю вказівку в листі до дружнього йому Людовика XIV за неточну. А в такому разі виходить, що переговори Мазепи зі Станиславом почалися ще в 1703 році. У шведсько-українському союзі 1708 року питання, коли саме почалися переговори Мазепи зі Шведами й Лещинським є одним із найтемніших у нашій історіографії.

¹ Безенваль має на увазі, певно, універсали шведського генерала Лагеркрони, про що історик цієї доби пише: „Вступаючи в Стародубщину („московські кордони“ у Безенвала, І. В.) у середині вересня, він звернувся до місцевої людности з листами, де радив не боятися Шведів, зоставатися спокійно в домах і привозити провіант на продаж у шведське військо... Налякані московськими погрозами Українці переказували, що Шведи зовсім не такі страшні, як казали...“ Олександр Грушевський, Маніфести і універсали, Записки Н. Т. і Ш, т. 92, ст. 27. ² Pologne.

Лист Лещинського з 22 листопаду 1708 року, коли не розв'язує цього питання, є принаймні важним причинком для його розв'язання.

Нарешті за шість день уже сам Безенваль писав до де-Торсі: „я мав певні відомості зі Шклова, що шведська армія вже на Україні і що кілька козацьких полків перейшли до Шведів. Лист із Вільна потверджує цю новину. Мені саме пишуть, що сам Гетьман Мазепа перебуває в головній шведській квартирі. На мій погляд, це ще за хутко, і я поінформуюсь при тутешньому (польському І. Б.) дворі, що повинен бути в курсі цих справ. Коли-б це було все правдою, маємо дуже важний факт. Скажу прямо, коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу жадної для нього можливості закінчити щасливо війну. Україна дуже багата на різного роду запаси; населення майже все озброєно і звикле до війни, до Московитів ставиться вороже. Я певен, що всі ці факти, а також поразка генерала Левенгаупта¹ спонукали короля так прихильно поставитися до населення на Україні“².

26-го листопада французький агент Марон зі свого боку доносив з Поділля: „Що-ж торкається, ваша екселенціє, гетьмана Мазепи, мені відомо, що після знищення Батурина Московити повиходили звідтиля, і коли пан Мазепа вступив туди разом зі Шведами, він знайшов свій скарб, що раніше заховав у землі. Маю також відомості з України, що козаки йдуть у напрямі нижнього Дніпра (vers le bas Boristhène) і вони на боці Мазепи. Полковник Апостол (це ім'я означає „апостол“) є дуже відданим Мазепі, замкнувся в Чигрині з кількома тисячами козаків. Здається також, що багато Запорозжців мають намір повстати, бо ненавидять московське панування“³. Він-таки писав 15-го грудня: „Повернувшись учора з Любеча на Дніпрі, спішу вас повідомити про все, про що міг довідатися. Зовсім певно, що вже вісім (sic) днів Мазепа з 12 головними своїми дорадниками і 500 козаками з'явився до шведського короля і одночасно наказав своїй армії невеличкими частинами переходити до шведської головної квартири. В Батурині Мазепа залишив залогу з шести козацьких полків, між якими є Ніженський та Стародубівський, що звичайно стоять у Стародубі й Чернигові і мають по 6000 чоловіка (Чернигівський полк Московити примусили працювати на зміцнення міста той-ж самої назви). Комендант Батурина повинен був скласти нову присягу цареві. В цій твердині перебуває до 8000 Московитів; вони нищать усі хати й садки в околицях, щоб утруднити сюди підхід ворога й забирають по селах усе, що можуть знайти з пашні й з оброку. Батурин захопили Московити й страшенно поруйнували, а всіх козаків там вирізано. Московити надіслали Калмиків на Україну, щоб там приборкати повстання (les Moscovites ont envoyé les Calmiques en Ukraine pour y apaiser les troubles). Мазепа відписав східнім Татарам у Крим, прохаючи 40.000 душ допомоги, він підмовив також повстати козаків, що живуть у гирлі Дніпра і котрих зовуть Запорозжцями. Населення України ще стероризоване прибуттям Московитів, попереносило свої найдорожчі речі, куди тільки є змога“⁴.

Пан Войнаровський, племінник Мазепи, подався до царя, щоб вигласти йому деякі вимоги. Ці вимоги не здалися прийнятними цареві, і він засудив Войнаровського на самовбивство (sic!), але за допомогою одного зі своїх вартових Войнаровський уратувався і знайшов врятування

¹ Під Лисним. ² Suède. ³ Pologne. ⁴ Les habitants de l'Ukraine épouvantés de l'arrivée des moscovites.

свого вуйка. Шведський король перебуває в Шептаці, літньому будинку Мазепи, що добре збудований і зміцнений, як штучно так і рікою Десною, що оточує будинок... Шведи мають усе в достатку. Загалом уважається, що Московити наблизилися на Україну не так через жах перед Шведами, як через те, що злякалися руху поміж козаками на Україні. Козаки скаржаться, що Поляки й Литвини (!) не спішать їм на допомогу, бо гадають, що нема нічого лекшого, як знищити Московитів. Козаки переконані, що як їх своєчасно підтримають Поляки й Татари, вони дуже легко відштовхнуть Московитів“...

Для Безенваля Мазепа був „союзником“, що видно з його реляції з 10-го грудня 1708 року: „Мазепа приєднався до наших інтересів. Пані Сенявська дуже задоволена з результату акції, в якій вона брала таку визначну участь. Маю надію, що її чоловік, гетьман Сенявський, тепер залишить сторону царя і приєднається до короля Станіслава. Між иншим уже від довгих років Мазепа пропонував Сенявському союз проти царя, союз вельми корисний для Польщі і для України і який одночасно забезпечував Сенявському його маєтки на Поділлі: Мазепа обіцяв не руйнувати їх“¹.

Ця реляція ясно свідчить, що Сенявська брала участь у наверненні Мазепи до Шведів і це вона, певно, була одною з тих жінок, про яку згадують історики шведсько-українського союзу 1708 року, особливо чужоземні. Навіть більше, виходить з цієї реляції, що і сам чоловік Сенявської, гетьман Сенявський, такий приятель царя, перебував у якихось стосунках із Мазепою². Що то були за стосунки, не можна довідатися з листа Безенваля, а инших джерел у цьому питанні нема в нашому розпорядженні. У кожному разі з цього видно, що не так уже тямно вів свою лінію Мазепа, коли перетрактував із Сенявським, найсильнішим прихильником царської політики в Польщі. Правда і те, що в Польщі за Шведчини магнати так часто міняли свої орієнтації, що нема нічого дивного, як Сенявський на всякий випадок забезпечував себе одночасно й у Станіслава Лещинського та Карла Шведського. Це було йому тим легше, бо жінка його була огнищем „шведських інтриг на сході Європи“³.

11 січня нового, 1709 року французький посол у Стокгольмі Кампредон доносив: „сюди прибув кур'єр із головної шведської квартири, що передав, що король поклав рушити на Москву. Наляканий цар збирає нові війська й пропонує королеві мир. Але гетьман Мазепа, дуже обережна й дуже здібна людина (*homme fort prudent et fort sarable*), порадив шведському королеві відмовитися від переговорів з царем, запевняючи, що незабаром Татари вдарять у запілля Московитам. Його величність (Король Карло XII) взагалі дуже задоволений з козацького гетьмана, якого разом і поради вельми солідні і є великою допомогою для короля в його пориваннях до щасливого успіху. Скоропадський, що цар поставив його замість Мазепи, є особистий приятель Мазепи, і при першій змозі всі козаки перейдуть на бік Шведів“⁴.

За тиждень якийсь агент Марона „Maniesku“ прибув з кордонів України (*de la frontière de l'Ukraine*). Він не міг дістатися ні до шведської армії, ні до армії Мазепи, куди й надійслав одного з своїх людей—козака, що народився в місті Батурині.

¹ Suède.

² Пор. С. Томашівський, Листи Петра Великого до Адама Синявського, З. Н. Т. і. III, том 92, сс. 194—238.

³ Gazette de France, 1707, 2/VII. ⁴ Suède.

„Цей козак залишив шведський табор за два дні до Миколи, за старшим стилем, цебто 15-го грудня. Він привіз мені листа від секретаря Мазепи, з якого видно, що Меньшіков оточив козаків у Гадячі, не зважаючи на сильний грудневий холод. 10.000 Шведів і така-ж сама кількість козаків Мазепи вирушили на допомогу Гадячеві, що вже три дні штурмували його Московити. Сталася баталія, за якої Меньшіков утратив 20.000 чоловік з 40.000, що складали його армію. Шведи втратили 2.000, а Козаки—3.000. Армія має все в достатку, так що шведські війська не пам'ятають таких гарних квартир і ні в якому краю не були вони таким легким тягарем для населення, як у краю Козаків. Купці, що сьогодні прибули з Києва, потвердили перемогу шведського війська над Московитами“¹.

Тільки 26-го лютого 1709 р. Безенваль мав змогу надіслати в Версаль подробиці жовтневих подій минулого року на Україні.

„Вже віддавна цар підозрював, що Мазепа зноситься з його ворогами, але нічого не міг поробити, бо Мазепа мав своїх приятелів при дворі, що завжди попереджували старого гетьмана про все, що робиться при дворі. Декілька днів перед союзом Козаків зі шведським королем, чотири боярини обвинувачували Мазепу в зраді цареві, але завдяки Мазепиним приятелям при дворі їх видали гетьманові, як доказчиків². Незабаром підозри царя зміцнилися, коли він зауважив ту байдужість, із якою гетьман ставився до Шведів, та те, що він уникає прибути до царя. Цар наказав Шереметєву заарештувати Мазепу і вислав для цього військо. Але гетьмана про це було попереджено і того-ж таки дня з 3.000 козаків він вирушив до короля. Незабаром до Мазепи почали прибувати нові козацькі частини, бо козацька нація має повагу до свого гетьмана. Тепер навколо Мазепи вже 30.000 козаків. Король високо шанує його поради й ставиться до нього з повагою.

Белзький воевода (Сенявський, І. Б.) пише те-ж саме, що запорозькі козаки, що заселяють гирло Бористена і які є наймогутніші та найповажніші з козацької нації, піднялися проти Московитів і з'єдналися зі шведським королем“³.

Французька дипломатія рекламувала за кордоном союз Мазепи з Карлом XII.

Так зі споминів ля-Мотрея⁴ довідуємось, що наприкінці 1708 року посол у Царгороді Феріюль опублікував такий комунікат „північний лев після того, як зробив чудеса відваги й щастя в Польщі, переслідуючи царя, вступив у його володіння, яким загрожує тепер доля володінь короля Аугуста... Гетьман Мазепа залишив сторону царя, після того, як надіслав до нього свого племенника пана Войнаровського. Останній мав від гетьмана доручення переконати царя, що завдяки його наказові нищити все відступаючи, всій Україні загрожує цілковита руїна, і тому жителям України залишається або смерти або приєднатися до ворогів царя. Місія Войнаровського обурила царя. Він заарештував Войнаровського і відтяв-би йому голову, якби Войнаровський не знайшов змогу вратуватися“⁵.

29-го квітня 1709 року зі слів Безенваля „розповсюдилися чутки не зовсім певні, що шведський король наблизився до Києва зі своєю

¹ Pologne. ² Безенваль, ясно, плутає тут зі справою Кочубея. ³ Suède.

⁴ A. de la Mottrayes, Travels through Europe... London 2 vol. fol.; по фр. La Haue, 1727. 2 vol. fol., по нім. у 1787 р. Відомий на ті часи французький мандрівник. Пор. наше—Арешт Войнаровського, Львів 1925, Ювілейний збірник Н. Т. і. Ш.

⁵ Op. cit., I, 408 (фр. видання).

армією, маючи на меті підбити гетьманові Мазепі всіх козаків, а потім уже провадити далі боротьбу проти московського великого князя“¹.

9-го травня Марон сповіщав: „Татари, що прибули з головної шведської кватири, зробили мені коротке звітлення. За їх словами Карло XII та Мазепа нібито поїхали в Січ, але цар зачинив їм вихід, так що тепер вони оточені. Я передаю цю вістку вашій ексцеленції, хоч не вірю їй. Бо коли-б це відповідало дійсності, то шведському королеві прийшов кінець, і йому залишається тільки один шлях на Чорне море. Запоріжжя не позначено на мапі, але тут так зовуть острови, що лежать по Дніпру чи Бористену, біля його гирла. На мапах Сансона² зазначено, що козаки ховають там свій скарб. Вони являють собою рід незалежної республіки. Не мають жінок і зобов'язуються ніколи їх не мати. Життя там дуже цікаве і своєрідне. Острови ці неприступні й безлюдні. Ось чому важко припустити, щоб шведський король прибув туди. Запорозькі козаки вельми страшні для Татар і нападають часто навіть на узбережжя Чорного моря. Польща, Туреччина, московські царі завжди залицялись до цих козаків, що являють собою значну й впливову силу. Існує дуже цікава книжка про цих Козаків п. Левасера, видана в минулому столітті“³.

20 червня Марон запевнював де-Торсі „на підставі чуток із України“, що „допомога козаків є головною умовою можливості перебування Шведів у цім краю“.

Цього-ж таки місяця шведсько-український союз причинився до полеміки між органами французької та московської пропаганди в Гаазі. Царський посол у Голандії відомий Матвеев вмістив в журналі „Mercure Historique“ комунікат, який твердив: „Козацька нація перебуває вірною супроти його царської величності свого законного володаря“. Комунікат лаяв Мазепу зрадником і заперечував чутки, що з'явилися у французькій пресі, нібито цар нав'язав Скоропадського Україні. Його обрано на гетьмана вільними голосами в Глухові згідно з привілеями Козацької нації“.

На цей комунікат відповів „Le Clef du Cabinet“⁴. Він дав довгий екскурс в історію України з підкресленням своїх симпатій до Мазепи. Закінчив „Le Clef du Cabinet“ свою статтю словами: „Україна взагалі заслуговує знайти належне місце в оповіданні сучасних подій на півночі Європи“. Полемізуючи з „Mercure Historique“, франкофільський орган уважав Скоропадського за „незаконного гетьмана, якого козаки мусили обрати під страхом царських багнетів“...

В полтавську катастрофу довго не хотіли вірити у Версалі. Офіційна „Газет де-Франс“, коли в Європі вже кружляли чутки про Полтаву, писала ще 12 липня 1709 року: „північна війна нині провадиться в таких далеких від нас краях, що майже нічого не можна дізнатися крім того, що подають про себе самі заінтересовані сторони“. Коли в голандських газетах уже з'явилися царські комунікати про перемогу, „Газет де-Франс“ іще писала: „треба чекати потвердження“ (19 липня 1709 р.). А „Le Clef du Cabinet“ хоч і видрукував цей

¹ Suède.

² Розповсюджені в Європі другої половини XVII століття мали королівського географа Сансона з виображенням України.

³ Pologne. Марон згадує працю Воплана.

⁴ Виходив у Вердені, Люксембурзі, а потім у Парижі. На ті часи був „органом незалежної думки“, і Вольгер запевняв, що „його з однаковим інтересом читали в Відні й у Мадриді, в Лондоні й у Парижі“. Все-ж то був франкофільський орган

комунікат, зазначив: „ми відмовляємось його коментувати, аж поки не дістанемо кращих інформацій“.

Про недовір'я, з яким зустрів Людовик XIV вістку про Полтаву, свідчать надвірні мемуаристи Данжо¹ та Сурш². У Сурш лише від 21 серпня знаходимо запис: „прийшло потвердження про поразку шведського короля. Одночасно знайшли за потрібне і видрукувати реляцію про це, хоч вона й написана кепською французькою мовою“. Це була якраз царська реляція, що з'явилася більше як місяць перед тим у голандських газетах.

Потвердження прийшло і від Феріоля з Царгорода, а саме: „шведський король втратив баталію на Україні і прибув в Очаків, твердиню на Дніпрі, в товаристві кількох тисяч вояків з різних націй: Татари, Молдави, Козаки, Поляки. Це є велика подія, за якою підуть іще більші“. Феріоль мав рацію в своїй оцінці Полтави. Швеція Густава-Адольфа зникла з політичної мапи на полях України, і її король незабаром буде почесним полоненим у Бендерах. Разом з цим зникли й рештки української суверености, якої останній представник за кілька день помре на чужині. Зникала також на полях Полтави й Польща. А над усіма цими руїнами пануватиме від тепер московська могутність з її гегемонією на півночі Європи...³ Феріоль прохав Марона, що найближче був до подій на Україні, „докладно інформувати його про всі події, що сталися після поразки шведського короля на Україні“⁴. Перша-ж реляція від Марона казала, що „шведський король після поразки під Полтавою прибув разом із гетьманом Мазепою до Бендер, де їх прийнято дуже урочисто“.

14 серпня через Поділля проїжджав якийсь московський старшина. Марон мав з ним розмову і старшина передав, що „посли султана привезли в Бендери наказ видати цареві Мазепу, його племінника Войнаровського, генерального судію (sic!), козаків Орлика та 300 козаків. Мазепа, Войнаровський й Орлик сидять у вузькій в'язниці, а всіх козаків скатовано в жахливий спосіб. Зі слів московського старшини нібито виходить, що цар захопив усі папери Мазепа. З них видно, що кілька жінок замішані в переговорах Мазепа з Поляками. Я не сумніваюсь, що мова йде про воеводику Белзьку, що цілий час мала зв'язки з обома партіями“⁵. „Бідного Мазепу, писав зі свого боку Бонак 18-го серпня—дійсно видали цареві разом із Войнаровським і Орликом“⁶.

Та 22 серпня Марон заспокоював Феріоля, бо „Мазепа перебуває зі шведським королем у Бендерах, а з цього можна припустити, що цей володар незабаром буде в Польщі, хіба що рана затримає його. Мазепа має друзів у Польщі і певно допоможе всім, що залежитиме від нього, королеві, бо вирішив за ним іти“...

Зі свого боку Безенваль, що перебував десь на Волині, писав до Людовика XIV, що „користуючись порадами Мазепа, шведський

¹ Journal de Dangeau. Видання 1854 р., т. XIII, р. 5.

² Souches, Memoires, Paris 1864. Про Полтаву знаходимо вістки в тогочасних: „Gazette de France“ 1709, pp. 350—351; 373—4; 398—9; 410—412; 421—422; „Gazette d'Amsterdam“, № 2, LXII—LXX: „Mercure Historique“ XLVII, pp. 162—170; 226—233; 252—289; „Le Clef du Cabinet“, t. XI, pp. 249—258; 293—305; De Lamberty, Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII s.; La Hage, vol V, 397.

³ Цікаво, що Толстой, царський посол у Царгороді, бундючно повідомивши Порту та представників усіх держав про Полтавську перемогу, не нотифікував цього лише Феріолові, вважаючи його „занадто Шведом“. Ля Мотрей, op. cit., 411.

⁴ Turquie, 24/VII 1709 р.

⁵ Turquie, 21/VIII 1709. ⁶ Pologne.

король провадить акцію задля того, щоб викликати збройну інтервенцію Порту“.

А таку інтервенцію найбільше жаждала сама Франція, щоб таким чином розірвати царсько-царський фронт.

Та поради Мазепи вже нікому не могли бути корисними, бо самого гетьмана вже не було в живих. Тільки аж 22 листопада Балюз писав у Версаль: „гетьман Мазепа перед смертю приобцився св. таїн (s'est reuni a l'église avant de mourir) і його поховали в Ясах“¹.

За вісім день Балюз виправляв свою помилку щодо місця поховання Мазепи, і писав: „небіжчика Мазепу не перевозили до Яс, а поховали його в Бендерах“². Я маю відомості з кордонів України, що Запорозжці сильно грабують місця біля Чигрина“; 6 грудня він-таки сповідав: „козацькі старшини з'їжджаються до Бендер щоб обрати нового гетьмана замість Мазепи“³.

Цар Петро ніколи не міг забути „зради“ Мазепиної, що трохи не зруйнувала всіх його політичних планів. Негайно по Полтаві царська дипломатія починає вживати енергійних заходів перед Портою в справі видачі Мазепи. Вже 24-го вересня 1709 року Феріоль доносив у Версаль: „Цар, що вважає тепер для себе за можливе осягти тут усього, прохав у Порти видачі гетьмана Мазепи з усіма його козаками, що перебувають у Бендерах. Московський посол мав авдієнцію у Великого Візира, якому передав власноручного листа від царя. В цьому листі цар протестує проти перебування шведського короля й гетьмана Мазепи на турецькій території. Великий Візир відповів, що мусульманський закон примушує Порту давати захист усім володарям, що шукають його в Туреччині“.

У відповідь на цю реляцію де-Торсі прохав 2-го жовтня передати великому візирю, що „його прехристиянська величність бере до серця важкий стан шведського короля й козаків. Це буде негідно для великого монарха (султана), коли він видасть Мазепу цареві“⁴.

Ще до одержання цієї інструкції Феріоль на власну руку піддержав заходи шведського посла Неугебавера⁵ перед Портою в справі невидачі козаків. 8-го жовтня посол Карла XII мав авдієнцію у великого візира, якому склав протест проти московських вимог. Феріоль зі свого боку піддержав перед візиром цей протест і надіслав у Версаль копію шведського протесту⁶.

Покликуючись на норми міжнародного права, шведський посол доводив, що „козаки не є природніми підданими (Sujets naturels) царя, вони лише піддалися під його протекцію і мали повне право

¹ Ibidem.

² Мазепу поховано в Галаці в монастирі св. Юрія.

³ В архіві М. З. С. (Turquie, vol. 47, fol. 129) переходується лист якогось французького місіонера з Валахії, де читаємо: „Auditur etiam quod post mortem Mazepae magna est relicta pecunia, quam preterito anno antequam se vendidit eduxit per Soroviam ad Jas. M. D. Wojnarowski, accepit successionem post ipsum, sed amplius Dux non vult asse supra istos Cosacos, apud illum est adhuc D. Horlik et Wotkowinski colonellus. Ex istis pecuniis Rex Sueciae magnam commoditatem habet.“

⁴ Turquie, Cor. Pol., vol. 47, fol. 144.

⁵ Мартин Неугебавер, ерудит і вчений у Гданському, був деякий час учителем царевича Олексі. Меншиков вигнав його з Петербургу, і Неугебавер став на шведську службу. Йому належить антимосковський памфлет: „Schreiben eines vornehmen Deutschen officiers, an einen geheimen Rath eines hohen Potentaten wegen der üblich Handthierung der fremden officiren so die Moscovitter in ihre Dienste locken. Anno 1704, 40. Неугебавер прибув у Бендери разом із рештками армії. Ля Мотрей (с. 415) оповідає, що ще 2-го липня н. с. він виїхав з Очакова до Царгорода, яко посол Карла XII „в товаристві козака, що розумів по турецьки“.

⁶ Turquie, Cor. Pol., vol. 48, fol. 17.

повстати проти його тиранства, коли бачили царські наміри знищити козацькі вільності. Коли Порта видасть козаків, вона тим самим піднесе скрізь у світі авторитет царя“.

Феріюль мав сам побачення з „першим султановим шамбеланом“, якому „вказав на законність справи, що підніс шведський посол“¹. 12-го листопада Феріюль надіслав своєму урядові копію з другого царського листа про видачу „козаків, наших бунтарських підданців, що вживають усіх заходів для порушення мира й бажають піддатися під протекцію татарського хана. Хоч міжнародне право дозволяє шукати своїх ворогів скрізь, де-б вони ні перебували, ми все-ж таки не вимагаємо видачі козаків і задовольнимосся обіцянкою вашої величності вигнати їх з території вашої держави. На великий наш жалю, ми дізналися, що козаки перебувають у Бендерах, і хан дає їм усякого роду допомогу, щоб грабувати й руйнувати нашу землю. Що викликає у нас ще більші підозри, це те, що дозволили бунтарям обрати ганебного Орлика на гетьмана Запорозького війська. Це зроблено на те, щоби скандалізувати підданців надії, яка залишилась нам вірною“². „Цар тому бажає вигнання козаків з території султана—додавав Феріюль до царської ноти—що напевно знає, що цісар не відмовить видати цих нещасних цареві, як вони з'являться у цісарські володіння“. Між царем і цісарем дійсно провадилися переговори і цісарський уряд обіцяв цареві повну сатисфакцію в справі видачі козаків. Французький посол у Відні писав 15 вересня 1709 року: „московський посол вийшов на кордон, щоб особисто бути присутнім, як накладуть кайдани на козаків“³. Та не прийшлося московському послові бачити, як накладуть кайдани на Мазепинців, і на початку жовтня Феріюль писав до уряду: „Султан відкинув московські вимоги. Мазепа вже помер, але навіть як був-би живий, цар ніколи не дістав-би його в свої руки“...

Десять років пізніше Бонак, котрий—як ми бачили—так пильно стежив за подіями 1708—1709 рр. на Україні, скінчив свою амбасаду в Туреччині, і повернувши до Франції, за тогочасним звичаєм, склав меморіал про події та особи, з якими був так чи инакше зв'язаний за своєї дипломатичної діяльності⁴.

Згадує Бонак і про Мазепу, а саме: „козацький гетьман (Мазепа) був родом шляхтич Польщі, добре виглядав і в молоді літа бавився, як і належить у такому вікові... Коли став гетьманом, Мазепа блискуче піддержував цю рангу, зібрав значні багатства. Народи, що підлягали Мазепі, боялися і поважали його. І був він страшний для Поляків і поважаний від Турків... Ніколи не було на Україні людини, рівної Мазепі в повазі та багатствах. З цього боку він був вищий за багатьох володарів, а ще більше відрізнявся якостями свого розуму...

¹ Реляція від 12/XI 1709 р.

² „... Nous nous sommes contentez de la promesse que votre M-té nous donnait de les chasser de tous les Etats de sa dépendance... Ce qui nous cause encore un plus grand soupçon est qu'on permet à ces rebelles d'élire l'infâme Orlic comme général de l'armée Saprozoienne pour scandaliser les sujets de cette nation que nous restent fidèles“... (повна копія франц. мов. царського листа переховується в теці *Moscovie Dep. 1705—1711*).

³ Пор. С. Томашівський, Мазепа й австрійська політика, *З. Н. Т. і. III*, том 92, сс. 239—245.

⁴ Relation des guerres du Nord et de Hongrie au commencement de ce siècle, contenant ce qui s'est passé de plus considerable dans le Nord depuis l'année 1700 jusqu'en 1720. Оригінал рукопису переховується в архіві М. З. С., копія в Нац. бібл. (N. a. f. 21661) і Нац. арх. (К. К. 1404). Вперше частково видруковано в 1756 р. (Hambourg, 2 vol., 12°, р. II, 189; 312); є й друге видання Шефера в „Revue d'histoire diplomatique“ 1889—1890. Бонак помер 1738 р.

Але Мазепині багатства потрапили в руки, про які ніколи не мріяв, націю його принижено, і нічого не залишилось від гетьмана, крім мужності й нещастів, що сталися з ним тільки через те, що бажав бачити свою націю вільну“...

Така є епітафія Мазепі в архіві французького міністерства закордонних справ.

Париж.

Березень 1927 року.
